

(CAT)

БҮДҮРҮҮШКҮНҮҢ КУДУЛААШКЫНЫ ИЛЕРЭЭН

Тывааның экономикасы 1991 чылдың тос айларында

Статистиканың Тыва Республика эргелелиниң дыңнады

Республиканың улус ажыл-агыйында социал-экономикалык байдал дыка нарын боол арттыраан. Барык бүтү адырларда бүдүрүшкүнүн элээн хем-чээлдиг кудулаашкыны илереп турар. Апрель айда барааннарга болгаш ачы-дузага өрткөртүн дыка өстүргөн чоңун хой кезининг амыдырал байдалы, ным кудулаашкына чедирген.

Тос айларын түннелдери дараазында көргүзүлгө-биле илереттинер (херек кырында өрткөртө, млн. рубль):

1991 ч. январь-сентябрь	1990 ч. тос айларында	херек кырында
Улетпур продукциязы	287	87
Чонун хергелд барааннарын бүдүргөн (үр-мектес садал өрткөртө)	150	92
оош иштинде:		
аш-чөм барааннары	81	88
эзиртир суксунар	27	108
аш-чөм эвес барааннар	43	93
оош иштинде чини үлетпур барааннары	25	81
Ажыландырышкыны бүтү дөстөрүнүн күсели-биле кол фондустарын ажылдап кирген	85	71
Ажыландырышкыны бүтү дөстөрүнүн күсели-биле калчыл салышкыны	238	95
Ажылда хаара туттунарларын салы, мун кичи	133,3	90
Айда бир ажалчынын база албан-хаакчынын хергелдигне үндүргөн аш-херекти, ортумаа биле	353	148
Күрне болгаш кооперация салынын үрмөктен садал бараан саарылгазы	451	75
Өрткө хөдөлгил ачы-дуза	42	111
Үрмөктен садал өрткөртүнүн нинилештирген индексин (барааннарга болгаш ачы-дузага)	X	191

Республиканың бүдүрүлгелери болгаш организациялары 76 млн. рубль орулганы алган, ол дээрге өрткөрт чылдың тос айларында болаарга, 46 хуу хай.

КУШАЖЫЛЧЫ КУРЛАВЫРЛАР БОЛГАШ ЧОНУН АЖЫЛ-БИЛЕ ХАНДЫРТИНГАН

Республикада чаштарын төртүтүрүп өрткөрт чылдың ол үезинге болаарга, 7 хуу кызыртылган, чоңун өлүп кызыртыр 10,8 хуу улгаткан. Оош түннелдиге чыгаар немей өлүдө (төртүтүнгенер биле өлгөннөрин арасында кылгазы) 15,4 хуу кызыртылган.

Куша-ажылчы курлавыр 167,9 мун кичи, азы республиканын нини чурттакты чоңуну 54,8 хууу. Улус ажыл-агыйында 133,3 мун кичи ажалда турар; 13,2 мун кичи бүдүрүлгө ажалдаан, өөренип турар.

Ажылда турарларын экономикаың секторлар аайы-биле хулаалзасы (мун кичи):

январь-сентябрь	1991 ч.	1990 ч.
Күрне сектору	119,1	117,8
Кооперация сектору	11,7	11,9
оош иштинде:		
колхозтар	—	0,4
хергелд кооперациязы	5,6	5,6
барааннар бүдүрү болгаш ачы-дуза чедир кооперативтер	6,1	5,9
Хуу сектор	0,3	0,3

ӨРТКӨРТ ИНДЕКСТЕРИ БОЛГАШ ЧОНУН ОРУЛГАЛАРЫ

Үрмөктен садал өрткөртүнүн реформасы оларын чыл дүргүдүлгө ортумаа-биле 1,8 катап эзирин көргөн турган. Чонун хергелд барааннарын үрмөктен садал өрткөртүнүн нинилештирген индексин 1990 чылдың ол-а айларыны-биле деңизерге, июлда 202 хуу, августта — 223, сентябрьда — 227 хуу болган. Эртөкчү чутула хергелдиги барааннарын кол-кол хевирлеринге (эзт, сүт, хлеб болгаш хлеб-булочка кылгылары, күрпа, далай, чигир, макарон кылгылары, иштини, даштыкы иди-хеп аймаа, пестер) өрткөрт 2-3,5 катап өскөн.

Чонун хергелд барааннарына херек кырында турган үрмөктен садал өрткөртүнүн индексин сайгарылга-зын шутумнары-биле дараазында хемчээлдерге көргүзүлгө:

1991 чылдың үшкү кварталын 1990 чылдың үшкү кварталы-биле хуу	1991 ч.	1990 ч.
Күрне болгаш кооперация салы	222,8	222,8
Хергелд кооперациязы	272,5	272,5
Үрмөктен садал өрткөртүнүн нинилешкен индексин	225,8	225,8

Чонга өрткө-хөдөлгил ачы-дузанын өрткөрти болгаш тарифтери бо чылдың тос айларында өрткөрт чылдың ол-а үезинде деңизерге, 39 хуу өскөн. Турист-экскурсия, транспорт организацияларынын болгаш култура албан черлеринин ачы-дузанын тарифтер ийи катап өскөн. Ажылда ачы-дузанын өрткөрти база тарифтерин 81 хуу, санаторий-курорт база калыңдыкта ачы-дуза азын — 40 хуу, харылаанын — 34 хуу өскөн.

Улетпурде өрткөрт садал өрткөртүнүн деңизерге өрткөрт чылдың тос айларынында болаарга, 2,3 катап өскөн.

Көдө ажал-агый бүдүрүлгелерин хергелдигинер үлетпур продукциязынын өрткөрт дыка улгаткан. Чижээ, мөң-ий садал өрткөрт комбиниктары — 102 хуу, минералдык кемишчилдигелерге — 75 хуу, дугуларга — 15 хуу, тракторларга база көдө ажал-агый машиналарына, оларга өрткөрт кезектерге — 145 хуу өскөн.

Чонун ашча орулгалары тос айларда өрткөрт чыл-биле деңизерге, 42,3 хуу өскөн.

Улус ажыл-агыйында ажалдап турар чыгыс кичиге онааштыр хергелдиге үндүргөн ашча-херекти айда ортумаа-биле 353 рубль болган. Эрткөрт чылдың чогуур үезинде ону деңизерге, 114 рубльге азы 48 хуу өскөн. Ол немей өлүдүдүн чартык немей үрмөктен садал өрткөртүнүн база тарифтерин өлүдүдү-биле холбоштыр кооперация төлүрү-биле болдуган.

Ажылда банкыларында чоңун шыгжамырларын артыгы 63,1 млн. рубльге көвүдөн болгаш 1991 чылдың октябрь 1-де 213,7 млн. рубль четкен.

Күрбанымга ашча кирерини талазы-биле наса планы 99,6 хуу күсөтүлгөн. план колдугула-ла 12,4 млн. рубль түнүп салы орулгаларын чедир кирбээндигин күсөтүлгөн болган. Ажылда банкыларын планда ажал алаан хай ашаны үндүрүп берген-биле, а ол шыкка куша-ажыл төлөвүнүн ашча бээр көвүдөн-биле планнатынгангадан артык ашаны бээр (амиссия) болдуган — 58,5 млн. рубль түнүп.

КОРУМ-ЧУРУМ ҮРЭШКИННЕРИ

1991 чылдың тос айларында республиканын иштини херектер органны 7,4 мун нем-херек үлгелешкиннере бүтүлгөн, ол дээрге өрткөрт чылдың чогуур үезинде 8,4 хуу хай.

10 мун кичиге хамаарыштыр алырга, 237 нем-херек үлгелешкинни онзаырга, 1990 чылдың тос айларында 218 онзаан.

Бөлү-биле нем-херек үлгелешкинни саны 458 болган, өрткөрт чылдың чогуур үезинге болаарга, 17 хуу өскөн.

Күрне база нинини өлүгүн оордаанын саны 762, а хамаарышкыны хууда өлүг херекти оордаанын саны — 3,4 мун. Оларын өлүдүдүн ол дараалам-ка-биле 14,4 база 36,5 хуу. 1561 аар нем-херек үлгелешкинни кылдыган (херек чылдың тос айларынында 12 хуу өскөн), оош иштинде өлүгүшкүнөр болган өрткөрт сөөкчүлөр 124 (1990 чылдыңдан 6,9 хуу хай).

Бөлүлгө болаар 3 талаарда бөлүлгөттүгүн.

ХЕРГЕЛД РЫНОГУ БОЛГАШ АЧЫ-ДУЗА АДАРЫ

Чонун хергелд барааннарын бүдүрү талазы-биле 1991 чылда түрүстүктан берге байдал улам дорайтамы-шаан. Чонун хергелд барааннарын бүдүрү дараазы-ла сан-чуратайлар-биле көргүзүлгө (үрмөктен садал өрткөртө, млн. рубль):

1991 ч. апр. сент.	1990 ч. тос айларында болаарга хуу-биле
Чонун хергелд барааннары	150 92,4
оош иштинде:	
аш-чөм барааннары	81 87,8
эзиртир суксунар	27 107,6
аш-чөм эвес барааннар	17 97,3
чини үлетпур барааннары	25 90,8

Эзиртир суксунар өрткөрт кириштирбеске, чоңун хергелд барааннарын бүдүрүп өрткөрт чылдың тос айларыны-биле деңизерге, 10,4 хуу азы 14,3 рубльге өскөтүлгөн. Аш-чөм эвес барааннарын тос айларда өрткөрт чылдыгына болаарга, 11,2 млн. рубльге өскөтүлгөн.

Аш-чөм продуктуларынын чамдык хевирлерин 1991 чылдың 9 айларында бүдүргөн:

1991 ч. январь-сентябрь	1990 чылдың тос айларында хуу-биле
Эт (үлетпурге бүдүргөн), тонна	4290 75
Колбаса кылгылары, тонна	1277 82
Мал саржаа, тонна	270 67
Чалаа сүт продукциязы (сүтче эде санаарга), мун тонна	18,6 65

Хлеб болгаш хлеб-булочка кылгылары, Чөмге хергелдэр балык продукциязы, тонна

мун тонна	25,0 105
Кондитер кылгылары, тонна	1263 71
Далай, мун тонна	18,6 93
Минералдык суулар, мун декалитр	12 26
Эзиртес суксунар, мун декалитр	182 87
Морозженое, тонна	197 106

Эрткөрт чылдың тос айларыны-биле деңизерге, өлү бүдүрүп 1986 тоннага, колбаса кылгылары — 272 тоннага, мал саржаа — 135 тоннага, чалаа сүт продукциязы — 3,3 мун тоннага, кондитер кылгылары — 524 тоннага, эзиртес суксунар — 27 мун декалитрге, минералдык суу — 37 мун декалитрге өскөтүлгөн.

Чонун хергелдигини аш-чөм эвес барааннарын бүдүрүп өрткөрт чылдың чогуур үезинде деңизерге, 3021 мун рубльге азы 6,9 хуу өскөтүлгөн.

Хергелдиги аш-чөм эвес барааннарын бүдүргөн дараазында сан-чуратайлар-биле көргүзүлгө:

1991 ч. январь-сентябрь	херек кырында	1990 чылдың тос айларында хуу-биле
Дааранылга үлетпур продукциязы (ажылдар кылгыларынын нормативтерге өрткөрт), мун рубль	1430	102
Трикотаж кылгылар, мун шук	241	78
оош иштинде урулгарга	5	80
Ук аймаа, мун эжеш	2	50
оош иштинде урулгарга	1	50
Кидис иди, мун эжеш	37	56
Хөм иди, мун эжеш	23	49
Мебель, мун рубль	293	78

Эрткөрт чылдыңдан кидис иди, мун эжешти, хөм иди, 24 мун эжешти, трикотаж кылгыларын 70 мун иди, мебельди 785 мун рубльге өскөтүлгөн.

Үрмөктен садал бараан саарылгазы тос айларда 454,6 млн. рубль болган, өрткөрт чылдың ол үезинге болаарга, (херек кырында өрткөртө) 47,9 хуу көвүдөн. Ынчалзажок деңизерге өрткөртө бараан саарылгазы 24,6 хуу, оош иштинде үшкү кварталда — 18,5 хуу кызыртылган. Эрткөрт чылдың тос айларынында болаарга, балык, сүт, эт продукцияларын, кат-чиник, ногаа хан-дызын садалы 11,15 хуу; чигирин, үнүш үзүн, дагаа чутугазын — 18,23 хуу, кондитер кылгыларын — 27 хуу, эзиртес суксунар, маргарин кылгыларын — 11,42 хуу, мал саржаа, ногаалары, картофель — 51,55 хуу өскөтүлгөн. Аш-чөм эвес барааннардан таакыны садалын 20 хуу, чалаа-тергелерин — 16 хуу, хемис аймаа, мотоциклдерин, мебельди, шактарын — 32,33 хуу, фарфор-фаянс садалын — 41 хуу, пестерин, хөм чур синтетикти чүлдерин, хөм база өскө-лаа идикирин — 49,56 хуу, хөм чур саванын, иштини, даштыкы хөм — 61,66 хуу, хөм саванын — 75 хуу өскөтүлгөн.

Кызылдын колхоз ырыгында көдө ажал-агый продукцияларын өрткөрт чылдың сентябрыны-биле деңизерге немей эди, чалаа помидону — 2,5 катап, хаан эди, дузаан чаг — 3 катап, картофель — 2,7 катап, морковь — 3,3 катап, дузаан огурун — 2 катап өскөн.

Өрткөрт-хөдөлгил ачы-дузанын хемчээли 41,6 млн. рубль түнүп турган, ол өрткөрт чылдың чогуур үезинде ажалда 4 млн. рубльге хай. Эрткөрт-хөдөлгил ачы-дуза ным 27 ажал хууу амыдырал ачы-дузанын хамаар-жыр, ол өрткөрт чылдың тос айларында болаарга, 6,8 хуу өскөн.

УЛЕТПУР

Ажыл-агый харылааларын бұдалганы, бүдүрүлгө, куша-ажыл, керээ сагылга-чүрүмүн суларанын үлетпур продукциязын бүдүрүп кызыртылган чедирген. Оон хемчээли өрткөрт чылдың тос айларынында болаарга 36,1 млн. рубльге азы 12,8 хуу өскөн.

Куша-ажылдык бүдүрүлгү өрткөрт чылдың тос айларынында деңизерге, 6,2 хуу өскөн.

Керээли хулаалзанын үезинин хаалазы-биле хергелдиге продукциязын 20,8 млн. рубль түнге чедир берген, ол керээли хулаалзанын 29,5 хуу (эрткөрт чылдың 9,9 млн. рубль биле 53,8 хуу).

1991 чылдың тос айларында хергелдигинин болган каттыжымшыкынын ажал-агый продукциязын чамдык көргүзүлгө дараазында кириген:

1991 ч. январь-сентябрь	1990 чылдың тос айларында хуу-биле
«Тыва даг-дугу» комбинат	3047 90 40
Хөмүр-даш, мун тонна	— 88 57
«Тыва кобальт» комбинат	6475 89 82
Кызылдын Бажым тудар комбинаты	4315 82 109
«Тыва даг-дугу туду» БТК	1134 85 95
Кызылдын дааранылга фабриказы	— 117 186
Кызылдын алгы заводу	2112 54 59
Ан-Довурттын дааранылга-трикотаж фабриказы	— 82 102

«Тыва одаар чүлү, ыяш үлетпур» каттыжымшыкы — 102 107

«Тыва чурт үлетпур» каттыжымшыкы — 943 105 105

«Тыва эл, сүт, аш-чөм үлетпур» каттыжымшыкы — 79 80

«Тыва агроүлетпур туду» каттыжымшыкы — 2152 71 78

«Тыва балык ажал-агый» каттыжымшыкы — 111 119

Кызылдын тараа хулаа алыр бүдүрүлгө — 96 102

«Тыва тараа үлетпур» каттыжымшыкы — 126 98 98

«Тыва ажал-агый ажал-агый» каттыжымшыкы — 12 107 105

Каа-Хем районун бүдүрүлгелерин 66,7 хууу, Бий-Хем районун — 50, Тес-Хемини — 50, Тандыны — 40, Барык-Хемини — 37,5, Улус-Хемини — 25, Кызыл хоорайнын бүдүрүлгелерин 22,2 хууу Чон-Хемини, тик 20 хууу керээли хулаалзанын чедир күсөтүлгөн.

1991 чылдың тос айларында республикада үлетпур продукциязынын чамдык хевирлерин бүдүргөн дараазында сан-чуратайлар-биле көргүзүлгө:

1991 чылдың тос айларында хуу-биле	1990 чылдың тос айларында хуу-биле
Хөмүр-даш, мун тонна	651 83
Ыяш үндүр сөөртүр, мун дыгый кубометр	165 26
оош иштинде туду ажалы	151 85
Дилин материалдары, мун кубометр	68,5 78
Согаа болгаш эрик блоктары, мун дөбө, метр	32,2 75
Туушбу, млн. келек	28,6 85
Эзиртес демир-бетон конструкциялар, база кылгылар	39,1 59
Сорттук даг-дугу, мун тонна	91 89

АГРОУЛЕТПУР КОМПЛЕКСИ

Октябрь 22-де байдал-биле дүжүт ажаалазынын сан-чуратайлары:

1991 чылдың октябрь	1990 чылдың октябрь
Тараа база тараа-бобы култураларын кестирип алганы, мун га	67,9 135,1
Бастырып алганы, мун га	67,9 135,1
Тарылга шөлүнге хамаарыштыр хууу	42,1 85,6
Ажылдан тараа баштайгы хулаа ажалы	57,3 110,3
«Көмүш-биле», мун тонна	8,4 8,2
1 гага алган дүжүт центнерге	1952 1927
Картофель ажал ажал шөлү, га	13,9 8,3
Кызыл алган картофель, мун тонна	397 363
Ногаа ажал алган шөлү, га	4,1 2,2
Ажылдан ногаалар, мун тонна	4,1 2,2

Бий-Хем районун ажал-агыйлары тараа култураларын долузу-биле ажал алган, Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Барык-Хемини, Тес-Хем, Улус-Хем районнарын ажал-агыйлары тараалары 91-94 хуу ажал алган. 3 районун тараазын ажал алган шөлү нини шөлүнү, 80-88 хууу, а Кызыл районун — 72,9, Эрзинини — 45,7 хуууу боол турар. Республиканын сөс району картофель тараан шөлдерин ону бүрүн ажал алган, өскө артааннарын картофель олуп налганында чедир ажаалаан. Картофельдин ортумак дүжүтүр өрткөрт чылдаанын 40 хуу четпес, илчигаш нини чылдаанынга база салдары болган. Күрнеге сатканы 1,1 мун тонна, ол дээрге планын чүлге 18,7 хууу болгаш өрткөрт чылдыңын 39,7 хуууу дур. Ногааларын ортумак дүжүт өрткөрт чылдаанын 1,7 катап өскөн, 1,7 мун тонна ногааларын чүлүгө саткан, азы планын 31,5 хуууу болгаш өрткөрт чылдыңын 51,5 хуууу.

Көйр чылдың дүжүтүгө, ажал-агыйлар 24,3 мун гентер чин ажалган, ол планын далаанын чүлге 22 хуууу.

Бо чылдың октябрь 21-деги байдал-биле республиканын ажал-агыйлары 123,7 мун тонна нем единваанынга хай хай чедирин белегитин, ол хергелдигин 45 хууу болгаш өрткөрт чылдаанын 140 хуу. Ичиндеги био мал бажына бо чылдың 5,7 центнер нем единваанын оонаштыр, өрткөрт чылдың 4,1 турган Ынчалзажок ол хергелдигин чуртанында-ла четпес. Мал чемин белегитинин планын чыгыс Монгун-Тайга район чүлүгүн 120 хууу, Чон-Хемини, Сүт-Хөл, Улус-Хем, Төжү районнарын ажал-агыйлары мал чемин планнатынган чүлге 31-35 хууууу курлавырлар алган Эрзинини — 29 хууу.

Республиканын колхозтарында, совхозтарында мал ажалынын продукциязын бүдүргөн дараазында сан-чуратайлар биле көргүзүлгө:

январь-сентябрь	1990 ч.	1991 ч.	1990 чылдың октябрь	1991 чылдың октябрь
Малдын кол хевирлеринин эди (диринг деңизерге), мун тонна	15,6	13,8	37,9	37,9
Сүт, мун тонна	28,8	24,7	85,9	85,9
Дук, тонна	1631	1473	90,3	90,3
Дагаа муураагы, млн. борбак	44,4	33,9	87,7	87,7

Өрткөрт чылдың-биле деңизерге, республикада нини-биле мал ажалынын продукциязын бүдүрүп кудулап чедирген. Чамдык районнарын ажал-агыйлары оларын бүдүрүп өрткөрт келе-лаа, олар өскөртүн дыка хоужа-аашкынын ажалы ындаанып турар.

Сүт бүдүрүлгө 1990 чылдың октябрь 1-де байдал-биле деңизерге, республикада 4061 тоннага өскөн, азы 14,1 хуу кызыртылган. Сүт бүдүрүп чүлге ийи район көвүдөткен: Бий-Хемде 674 тоннага хай азы 14,1 хуу, Тонжада 3 тонна азы 1,4 хуу хай, артан районнар шуту кудулааткан.

Бир-инекке онааштыр ортумак саалда өрткөрт чылдың деңизерге 160 кгга азы 12 хуу кудулаан. Ол көргүчтү беш районда деңизерге: Бий-Хемде — 14 хуу, Эрзинде — 9,9 хуу, Тонжада — 3,2 хуу, Сүт-Хөлде — 2,7 хуу, Бай-Тайгада — 0,5 хуу белед. Өскөртүндө саалда кудулаан.

Куш фабриказы бо чылдың тос айларында өрткөрт чылдыңында болаарга, 5,5 млн. чутуганын 163 кылдыр баткан. 12,3 хуу кудулаан. Чутугалаар бир дагаанын чутура бөөн өрткөрт чыл

ЧУРУКТАРДА АМЫДЫРАЛ

Кызыл хоорайны керээженер төвөлдөрүнүн идеяйы-биле «Урууларны чуруктары» деп делгелте Политинг чырыдышкы бажынымы бир залыда делгелтинген.

Алды харлыг уруулардан эгелеш, уран чуул училишенин чурула салбырын сургуулардыгача чедир келир. Уенин чуруктарыны делгелтеинде алыс-бүрү темаларыг чуратан чуруктарда амыдыралды бир-бир шаз-биле чогаалдыкчы өзү-биз көргүскөн. Ында республиканын уран чуул школанын, хоорайнын чурула школаларынын, ийн дугаар школанын, уран чуул училищенин чурула салбырынын сургууларын чуруктарынын, ыштан, чөвүрдөн кылган аныкчаларын тусту-туста аныгылап делгелген. Ол бичин чурукчуларын амыдыралче, чурула делгелгенге көрүшкүнүн ий-бери. Оларын лекцияларын соңуруп, найгап, мазалап чурат турган, урууларын салым-чаланын дораян-на кижин эскерип каар.

Республиканын уран чуул школанын 15 харлыг АС Ойду-оолдун «Дүмүттөр» деп анык төөгүчө хая-күчтүкүн болуп турар. Дугаар-биле кажаланган, но-

гаан унуштер-биле шыттыган ортулаш черде ийн өг. Тыва чоңун бир мезгил амыдыралы. Бир дүмүттө аныкчалар билин дүшүз, кээс-көөс хелтиг. Бисени адым кижини кымчы-биле хап турар. Оңура керээжен ээни уруулары-биле киле-неп тура-даа, көргүд, деви-деп турарын амыдыралды өзү-биз көргүзүп каан. Шынап-ла, төөгүлүг чурук. Бичин чурукчуларын арт-кен төөгүчө көрүшкүнү бир чаа чуул. 14 харлыг Тимур Койгунмайын «Чигис Хаанын манал турары» деп чуруу база солун. Каастан каан улуг ак өг. Оок кирер элениче хеисти чаткан. Ийн тааларында бүрүн өкчепсентиг моол шериг-лер чыккалышкан тургу-лаар. Ында Чигис Хаанын тугун аскан. Бичин Күктөгүт болуп бөрүлөр бир айтты тудуп чил чыдыра, хенерен чыгымы эр калды келеш, алаатанын боолал кил-рикеш... Ол чуруун анык чурукчу «Сегирин алыш-кын» деп адаан.

Делгелгенин эд бичин на-зынын киринкини, алды харлыг Чечен Ондарын 4 харлыг турган, чуратан 6 чуруу база соңуургачыг. Оон тыныгыр, чогаалдыкчы хөөнери ол чуруктарда дугайын эрткен чылын «Тыванын аныктары» со-лунга Тыванын база бир Рушавазы өзүп олурар дээ биле тематикалык аныкчалыг болуп турар. 10 харлыг Икея Шыдыраанын «Ча-нык мелинни» деп чуруу өске отаргайже ужул кү-геш, чанык келген тыва ко-монаат кысты көтүрүшкен фантастиктиг аныкчалыг амы-биз үнөжүл турары-биле солун, өөредилгил. Дуга-лар, хенерен сарыг өнбиле шыттыган. Хем кыдым черде теректиг бүрүлери чыгып калып бадып турар. Бойдустан ол чурмалын он харлыг Саян Монгуш «Күс-кү шаг» деп чурууда бүс-генин кылдыр көргүзүп шы-даан. Ол кылган соң үс-чег-гези Ирт Тугаа «Тогду» деп чуруун делгелтег киниге. Ону көргөс дигит тогул көс-түп келир.

Кызыл хоорайда уруулар-нын чурула школаларынын өөреникчилерин чурук-тары өскелерге дөмөйлөш-төс, боттарынын хире-шаа-биле тематикалык аныкчалыг болуп турар. 10 харлыг Икея Шыдыраанын «Ча-нык мелинни» деп чуруу өске отаргайже ужул кү-геш, чанык келген тыва ко-монаат кысты көтүрүшкен фантастиктиг аныкчалыг амы-биз үнөжүл турары-биле солун, өөредилгил. Дуга-лар, хенерен сарыг өнбиле шыттыган. Хем кыдым черде теректиг бүрүлери чыгып калып бадып турар. Бойдустан ол чурмалын он харлыг Саян Монгуш «Күс-кү шаг» деп чурууда бүс-генин кылдыр көргүзүп шы-даан. Ол кылган соң үс-чег-гези Ирт Тугаа «Тогду» деп чуруун делгелтег киниге. Ону көргөс дигит тогул көс-түп келир.

булу кылдыр делгелгедө юврген. Бо база өзүп олур-рар салым-чаланын кижин. Ында «Эжим» деп ийн порт-рет чуруктары соңуургачас артак. Кады өөренип тур-рар чок эштерин ол дигит ышкан көстүр кылдыр чу-руп шыдаан. Оон «Өөр чылгы», «Алдын күс», «Күсү хем» болган өскө-даа чуруктары келир үе-де оон чурукчу апарын бады-нап турар.

Кызыл хоорай уран чуул училишенин чурула салбы-рынын болуп сургууларын-нын чуруктары бичин, аны-гы темалыг, бот-ботта-рыга дөмөйлөшөс өвүр-хө-бирлериг, тыва, чыгыш, чога-алдык алы-биле көргүскөн-ниден, өскелерден шуут малаалыг апарган. Чурукчу эвес кижин болганымда акаа ханы сайгарыганын кылып шыдаас мен. Ынчалза-даа көрүшкүнү нүрү-биле А. Ондарын «Сарлыктар», «Далгыл черин чурумалы», А. Макарованын «Чакы-арыт иштине», А. Салчан-тыя «Чалгыс өг», «Теселер» болган өскө-даа сургуулар-

Чарлалгар Бюрозу

телевидение

НОВАЯ 6 БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен», 9.00 «Никиты» (Венгрия), Уран-чечен фильм, 10.00 Мультифильм, 10.15 «Алеша», Телефильм-ния баштайгы көргүзүт, 1-ги, 2-ги сериялары, 12.00 ТМА, 12.15 «... Он алды харлыгларга чедир болган оон-даа улуттарга», 14.30 «Блокнот», 14.35 «Телекино», 15.20 «Ушкү назын», 16.55 Мультифильм, 17.30 Уруу-ларга дөмөйлөш (англи дил кичил), 18.30 ТМА, 18.45 Соңуургачыг, 19.00 «Долгандыр чыккалымы», 21.00 Информастыг програм-ма, 21.40 «Дыштанчык»-ларын амыдыралын, Уран-чечен фильм, 23.00 Футбол, 00.50 ТМА, 01.05 — 03.15 «Ыг чүзү», Уран-чечен телефильм, 1-ги, 2-ги сериялары.

Немец дил. 2-ги чылы, 9.35 Менеджерлер школы, 10.05 Марина Пестеваанын поэ-зия, 11.00 «Оортан ана», 11.30 «Өсөс уран чуул», 2-ги дөмөйлөш, 12.00 Ой-наар-чыстар театрынын шин-и.

ТТ дамчыдылгалары

13.00 «Ногал сисен», Уран-чечен телефильм, 2-ги серия, 14.05—14.35 Музы-калыг телеконцерт.

16.00 Режиссер В. Глади-штин фильм, 16.40 Дешинирини аргалары, Тус-кай үндүрүлө, 17.40 Теннис, «Кремльни кубог» дөмө-лөр, 18.45 Россиянын парла-мент мезгилчиги.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Кинизикте дуга-йында 20 минута», 19.20 «Тыва черде», Мездээр, тайылбыр, интервью, 19.50 Мездээр, 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.10 Концерт, 19.55 Рек-лама, 20.00 ТМА, 20.20 «Там-чыгыт удушар, калтар», 20.35 Барымаалыг филь-мер, 21.05 Фил Дюнажонун программасы, 21.55 Музыка-лыг фильм, (АНШ), 22.55 Реклама, 23.00 Мездээр, 23.00 — 23.55 Эстрада про-граммасы.

Видеозал: «Элти убийл» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыны-ды» 9.00, «Турбаза «Вол-ча» 10.20, «Джунгли» 12.20, «Элира — пове-сть» 14.40, 16.40, 18.40, 20.40 шактар-да.

«ВОСТОК»: «Пришелец» (2 сериялыг) 13.00, 15.30, 18.00 шактарда.

КИНО

НОВАЯ 6-ДА

«НАВЫРАЛ»: «Я обя-зую вам войну» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, (узаткан) шактарда.

КАЖАН, КАЯ, ЧҮҮ БОЛУРУЛ

Республиканын база хоорайныг култура болган уран чуул албан черлеринин бо чылдык ноябрь 6-9 хүнеринде Кызыл хоорайга кылган чорудары култура-масса-лыг хемчеглерин программасы

Тыванын уран чуул мастердерини каттышкан концерт көргүзүлгө — ноябрь 6-да 18 шакта, хөгүм-шин театры.

Уран чуул мастердерини концерти — ноябрь 7-де 15 шакта хөгүм-шин театрына.

Казак ССР-нин аныктарын «Гультер» эстрадасы-нын концерти — 8-тиң хүт, хөгүм-шин театрына 16 шакта.

Милиция хүнүнег турсааткан концерт республика-нын ИХМ-иниң бажыныга (ийниг наы) болур. Анаа оюн көргүзүлгөинде «Тыва» ансамблдын, филармония-нын, хоорайныг улусчу театрынын артистери киргир — ноябрь 9-та 15 шакта.

6, 7, 8, 9, хүнеринде култура парыгыга бильярд, теннис, язы-бүрү оюнар залдары ачылаар, дискоте-ка база болур — 11 болган 18.30 шактарда.

Кызыл хоорайныг Чехов кудумчузунда «Тыва тудуг» чериниң клувунга национал дери-херекселерини дел-гелгези 6-7 хүнеринде болур — 11 шакта, общестие.

Орта 9-11 хүнеринде дискотека база болур — эгелээри 18 шакта.

Урууларын улусчу «Прометей» фотостудиясы ажык эвик хүнүн эрттирер. Оон программасы: Ташкент хоорайга болган бүгү-өнөл фестивалынын лауреаттары-биле жукарыла, тырттырган чурутар көрүлдөс — Ла-нин кудумчузу 77, 33 дугаар квартира, 9-түң хүн, 14 шакта.

«Енисей» Култура бажыныга 6-9 хүнеринде диско-тека — эгелээри 19 шакта.

Островский аттыг библиотега 10-түң хүнүнде хөг-жүм шагы — 14 шакта.

Ола-хүн ноябрь 10-да Крулская аттыг библиотега мездээр хүнү болур — эгелээри 14 шакта.

ИХМ дыңнадын тур

өрттедипкен, 40 кг балыкты Ырбан ортукмаш школыны-нын столовазына, 214 кг балыкты Сыстыг-Хем ыш аныкчалыг черинге дуаал берген. А 96 кг балыкты балыкчылар өртөн боттары

АНГЫ-АНГЫ ЧЕРЛЕРДЕ

Тыва Республиканың ИХМ-иниң районнарда, хоорайларда иштин херектер чериниң аныкчалыгы мал-маган оорлары-биле илдеп-илер демисел чорудуп турар. Мал-маган оорларын илээр-биле ба-за оорларга удур демисел чорудары-биле ИХМ-иниң удуртудузы комплекстиг хемчеглерин аныкчал кылган. Оон аныгы Улут-Хем районда калдыг байдалды чоруп турарын көрүлө. Ында бо аныкче иштин херектер чериниң 100 анык-чалызы, 14 автомашина, ны хаара туткан. Ол анык-чалыг аныкчалыг чер-де аныкчал чоруп турар. Профстантиг хемчег-лериниң соонда чамдык анык-чал кылдыган. 3 бода мал спектору.

АГАР САНЫ: «Тыва собани № 363305».

Тыва Республиканың Нам үндүрер чер полигра-фия болган ном сазынын херектериниң галазы-биле кутупе комитетиниң типографияны Кызыл, Шетиники болган Кравченко кудумчузу, бажы № 1.

Кадыкшыл—байлаавыс

ААРЫГДАН АДЫРЛЫП АЛЗА-ЛА...

Кым-даа аарынын дилеп албас. Аарыг бээрин кым-даа билбес. Аарыг кижилер аарыгдан кып алыр дээс чун-даа кыл-ышан чалдымастыг ийн. Ким черде чырык өртөмөй кырынга чыгыс-даа хүн болза чурттаарын күзөсөс боор. Олүмгө удур демисел чорур кижилер кайда-даа хой.

Шан кылдыг кижилерин Кызыл хоорайныг Чырыдышкы бажыныга буяныг чууду кылдып турар кыдат эмчилерден хай-биле наараа-биле көрүп, бодум база бо эмчи-лерге эмнедип тур мен.

Бо эмчилерге калдыг улус келбес боор: яны-бүрү аарыгларга туттурган улуг на-зылыг кыргынардан эгелеш, эмг эмер чаштар кээп турар. Ол буяныг эмчилер аарыг кижилерин эиле-ээлдек, кичээ-гелгил дымкал, шыдаар шаа-биле кызыл эмчил турарын караа-биле көрдүм. Ма-галыг-ла-дыр. Бистин республиканың аныкчелени бо акы-дукма, найраалдыг кыдат чоңун бо аргаларын өөренип ал-гаш, бистин Тываныстың ырак-узак, на-дыр-берт черлеринде чурттап, чорур хой-чуларыга, илчилеринге, чыгышчала-рынга, хову-шөлдериң аныкчалыг-ларга, кымыарын чок дээрлэп ая, барып, эмнеп турган болза аар деп бодап, күзээр чордум.

Бо эмнедип турар кижилер колдуу улуг улус боор чорду. Харын ырааны Монгуш-Тайгадан илени ийн херезен улус кызыл эмнедип турдулар. Бо эмчилерге хүнде ор-тума-биле 200 кижини эмнедип турар. Ол эмчилер 5 өрөөнде таарыштыр тургусту-нуп алган эмнеп турар. Бичин чаш уру-ларын ыс-сызыс кижиниң сагыш-сетки-тин дүтүлдөг, өскө-баарын аныкча бээр-де көчүгү чорду. Көрүп орага, кээр-гени-даа, «Оола-ла бо чаш төлдөр аары-вайн, кан-кадык «ээр чүе болза» деп бо-дал башка кирер. Бир кижини 25-30 минута эмнедип. Бир өрөөнге беш-алды кижини күзүлүп алыр болган, оочурга үр манавас чорду.

Эмчилерини колдарынын этини, дили-нин, туттунуун кижин найгаар. Эмчилер келген кижини 10-20 катап эмнедип. Чамдык кижилер 5-6 катап эмнедипкен десиптер. Ол шын эвес. Эгелээри соонда эмчилерини сумелзэн аргаларын эрттирер чугула. Аарыг бергеш, катап чедип келгеш, «хей-ле дестим» деп хомадан улусту база көрдүм, дыңнадым.

Өрткен чылын өскө бөлүк эмчилер кел-ген турган. Бо чылын өскө бөлүк кыдат специалистер «Тыва системаның» хары-лаа керээзин азууга келгенери ол. Олар делгелгедө сураткан кыдат медицинанын Шиньин хоорайындан келген ие-биле эм-незэр 3, массажаар 2, өт-биле эмнезэр 2, физиотерапевт база кыдат, оңулдурукчу уруг бар. Оларын аттарын күзүлүп ат турар экиктиндерден биллип ал болур. Эмчи-лер: Пон Чжин-Сюань, Ван Чжон-Шинь, Кун Ман, Ван Хон-Юс, Ву Юе-Шен база оңулдурукчу Фань Иэинь-Сун. Эне-не улуг эмнезери Пон Чжин-Сюань. Оңулдурукчу кы-дат уругуну орустаары черле шыырак чорду.

Бистин чазаавыс ол эмчилерини чурт-таарыгача, чениениринге багыт эвес дузаны көргүзүп турарын кыдат оңулдурукчу уруг биске чугаалап турду. Ол ышкан бистин талавасты лаборатория өргөдөчиги Любова Семеновна Даржаа, эмчи сес-тразы Ольга Болдуу улуг деткичени көр-

гүзүп турарын мактаар болдулар. Бистин айтыргаларыныска оңулдурук-чу Фань Иэинь-Сун мынаар харымдар болду:

— Чаныксай бердим. Мында эки-дир, Ынчалза-даа бажыныга оон-даа эки. Ча-гаа 2 ай чартык болган келер. Чем чангыс-ай-дыр. Келер чылын келбес бис. Керээ-вис чангыс чыл. Июль айда келдизис. Де-кабрь 15-ке чедер бис — деп чугаалады. Чаныксай турары арын-шырайында ил-дек болду.

Бо берге рынок үзүнде чем хирелг болуру чоп. Кыдатта ышкан бисте төк-түп чыдар ылоотар, ногаа, нат-чимес бар эвес. Оон-биле черле чөпшээрешпес арга чок болду.

Төлөвир дугайында. Аарыг кижин бир-ле дугаарында күзүлүп алышкын-биле кады-тун инвалиттер чартык өртөн төлээр. Артан хүнерде хүнүч-не бир катап эмне-тенин дээс 15 рубль төлээр. Чаш уруг-ларга, хей уругларга кижин, даанынча база күш-ажылдын хоочуннары, 1, 2 бөлү-түн инвалиттер чартык өртөн төлээр. Ынчангап эмнедип алыры черле анык-тыг. Бо үнөм чок аныкча харажынамай, кадын экижип алыры ышкан, эки чүе кайда чор. Калдык-ла чорукча, че-же-даа акшаны ачылап алыр сен.

Улусчу кыдат медицинанык эмчилери, специалистери ие болган массажи-биле яны-бүрү аарыгларын күзүлүп-биле эмнеп турар. Ол дугайын 1991 чылдык октябрь 5-те «Шын» солунун 168 номеринде «Эмнедип алыр» деп чууде тода би-жиз. Бо эмчилер бо чылдык декабрь 15-ке чедир аарыг кижилерге бараан болу-лар. Ам-даа үс бар-дыр. Ырак-узак райо-нардан аарыг кижилерин, ылаңгыла ма-чынаарын, колхоз база совхозтарын уду-ручулары, тускай артемиелери сагыш-чонап, бо эмчилерге эмнедип алыры-биле чорудары күзүлүп-дир. Анык кажал-даа тынмас. Аарыг көргүчүгү. Кедерээр бол-са, чырык өртөмөйден чалып апар.

Кыдат эмчилерини эмнедиргө бидир-тип, өөрүшү-маңаайын илердеп турар хол-бууд шимчeves кижилер, холлары шимчеп, чүвени тудуптар апарган кижилер-биле чугааладым.

Эмнедип алыры ышкан буяныг, эки чүе кайда боор. Эмнер ишпей-даа турар болза, кыдат эмчилерге эмнедип турар кижилер «Мен эмчилеп тур мен. Мен эки-рир мен» деп бодаарга, сагыш-биле чы-гаар-ла (сүзүк-биле) экирир, сегинер — деп, кыдат уруг Фань Иэинь-Сун чугаалады.

Шынап-ла, тыва улустун «Сүзүк-биле сегинер, сагыш-биле аарыг» деп чечен-мерген чугаазын сактып чорурар артык эвес боор.

Оон-биле кады ол эмчилер яны-бүрү аарыгларга ажылаар улусчу кыдат ме-дицинанын эмнерин садып турары өөрүн-чүгү. Чүгүлө өртөк улуг. Ам наачаар. Кай-да-даа ыдыг апарган чүвени. Аарыгдан адырлып алза, акшаны чор боор — де-мөй-ле садып алыр чүе-бар бар эвес деп бодаттына бээр чорду.

Буяныг кыдат эмчилериниске бүгү-ле эки чүгүлдери күзүлүшкан, бистинге чылдык-на кээп, бистиниң аарыг-чову-ламысты экиртип турарын күзээр-дир мен.

Хем-ер-оол МОНГУШ.

ПЛАТЬЕЛЕР ДААРАКЧЫЗЫ

ЧУРУКТА: Лилия Михе-ла, дег уранышкер даара-кчыны Кызылдын «Чече-кельден» ховар деп бо-лур. Ол ажыг чыл даара-ган, белин мергелдеп че-дип алган ол чугаалап ор. Ол бажыныг чечектериг востерде плателерин даа-рар кылдырыга ол улуг та-надылдар кирер. Ол кан-дыг-даа келти боду бичип, оюу анык кылдыр кылып билер. Мергелдеп алыр кыш аныктарын өөренип каал. Олар оон чанында иленип оорлар.

Отеменик ОНДАРНЫН фотозу.

Чагаалардан

ХОМУДААЛЫМ

Солуче чагаа бижип ир-бөз мен. Ам сеткилде хомудалым бижип көрөм. Хомудалымны редакция аныкчалыгы даа үлөш-кел-ле. Урууларын алды ажы-төлүм бичин турла-ла чок болган. Дорт оол, бир кыстыг мен. Оларны кара чаксан өстүрдүм.

Бо чылдык сентябрь 21-ник дүөөнөнде үш дугаар олуг улуска бижеткен, амы-тымын чарылды. Ми-лиция ажылдакчылары херек үлгелдигини мычгаа тып

чалашты. Ажыг-шүжүгө таарышкан чалгыс акай кижиге берге-ле чорду. Бо херекти аарыг астып тыва-рык дилеп ор мен. Кижиниң амы-тымыга чечкен кижини хостуг кылдашан чорур бол-за, хомудалыг-даа чүе-дир. Чалым улуг олугуну өгө-дим, «Чону чорган» дикжи-рег, шынап-ла, олугу кула-зынга чон арбын калды.

Зинаида БОРАШ, Бай-Талга, Бай-Тал суур.

ДЕСКИЛЕП БЕРИЧЕРЕМ

Эддепелгич чүе болган. Хандагайты суурун шынта Мачын кудумчузу бир-де эртен орутудуг-сепселде чериниң тракторлары келеш, аай-баш мек окула-чыгыл кылдыр, алаамалы доураар дооурун то сол каалкан бар-ган, Мачиниң аныкчалыг, алаан-доураар бургулар, чүе-даа көзүлүс, куу туман турунтар, чадаг кижилер кылдашары эртер артак, хом хуг дөмүрүк сүс-түнер. Бажыныг машина-балгат эртер орук-тирик чок, орутук кудумчу кыдым оңгарытыр тыттып каалган, ол черден машиналар херекчок, чадаг кижин эртер бер-гелээри.

Бичин тергелгич сугаар ууштар, ала-мелер урууларын колсыкага илери бергелеш, амыдырал чок болган. Орук черинге долашкан, чөдө бергеш, даргазы Николай Хай-лым-оолович Оденейден айттыр, иегелде кылдырмат: «Бис билбес бис, ол дөзгө коммунал аныкчалыг буду-дуге чериниң херээ-дир. Оон айттыр» дэи. Ол чер-нин ичалыгын Петр Чимданович Саттан айттырдым: — Бис мен бодум орук чериниң тракторларын ал-ган чүе — деп мындыг болду.

Ол кудумчуу чара тырттырп үзөн тракторлар орук тудуг-сепселде черини, а орутук үзөн улус ком-мунал аныкчалыг будуруда чери, бо та кандай чүе-зин элдепелгич, ужу чок улазын тынгалыга болгай.

Эргим редакция! Бо таалай-биле биске дузала-жып көрүрөм. Суурун, кудумчууну чурттакчылары-нын мурундан дилег-дир.

Мадон МОНГУШ, (Материалдык гонорарын «Шын» солунун атар са-мынче шилдигини диледик).

МАШИНА-БАЛГАТ ООРЛААРЫ

УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Бистин республиканың де-диктезирге күрүнгени, хей-тининиң, кооперативтер-иниң болган хуу кижилерини өнү-хөрөгүнүн оорларга өзүп, оон надында машина оорлап мунары нем-херек үлгелдигиниң база бир хевир боу берген. Маши-на оорлап мунаганын орук транспортуун ооз-ондан болдуруп, кижилерини амы-тынга айымды тава-рыштырып турар. Ыдыг кем-херектерин илест ты-варыга КАИ-ниң, патруль-ост албаныны болган милицияны биче эвес күжү олче чарыгдаттыган ту-рар. Анаа бадыткан кылдыр дараазында чиктеп ал на-рылдер, «ЗИЛ-157» мар-калыг, 89—07 ТВЛ күрүне дементиг автомашинаны 20-21 шакта оорлап мунагаш чорутканын бо чылдын октябрь 29-та Кызыл хоорайны милиция черинге дыңнаткан. Ол мездон дың-наан дораян Улут-Хемниң

ражындан ГАЗ-53 «Б» мар-калыг 07—16 ТВЛ күрүне дементиг автомашинаны оорлап мунагаш, Кызылче улуг чорутканын Чадаана-да милиция капитаны Д. С. Кара-Салче дамчыдаарга, ол Улут-Хем районун ИХК-че дамчыдап, транспортту тудуп алырын мездээри. Ми-лициянын улуг инспектору С. А. Хорон биле лейте-нант С. Г. Самар олар ав-томашинаны ызырттыр сүр-геш, тудуп алган. Маши-наны кайда-даа ажылдаа-рып турар. 23 харлыг А. Ч. Лаа дээрин оорлап мунагаш илерези.

РЕЙДИНИН ТҮННЕМИНДЕ

Бо чылдын октябрь 19-25. ке чедир Тожу району боудус наамгалыгыга рейд чоруткан. Хыналда үзүн-де 6 боону, кылмаал бир наараанын, ийн бижетти, балык тудар 18 четини, 350 кг балыкты, бузурел чик эвес ийн чөпшээрел биокти ханырган. Төтөг.

лекчилерини бойдукса че-дирген когаралы 6400 рубль. Ол штрафтын 2 муңун до-раан төлөттирген. Иштин херектер килдизинге илест тодардыры-биле бооларын, биоктерин күзүлүп бер-ген. Балыг тудар четки-лериниң утукчал чок кыл-ганын актыган тургускан.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканы Дээди Сове-ди Министрлер Чөвүлөй «Шын» солунун редакция коллектив.

РЕДАКТОРНУН ОРАЛАКЧЫЗЫ Д. И. ЧЫЛЫМ.

Редакциянык телефоннары: Редактор — 3-43-34; Приемная — 3-34-26; Оралакчылары — 3-33-91; Оралакчылары секретарь — 3-34-92; Оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: экономика килдистер — 3-34-49; Улестүр — 3-36